

BAYER JÓZSEF

A legitimációs válság folyamatossága*

A hazai rendszerváltás egy szabályos legitimációs válság kíséretében zajlott le. Ez a válság, amely legalább két évtizede (1968 óta) érlelődött, ha nem is közvetlen oka, de mindenképpen katalizátora volt a politikai változásoknak. A régi rend fokozatos delegitimálódása egy ponton felgyorsult, s a polgárok mind szélesebb körében tudatosult a gyökeres változás elkerülhetetlensége. A fennálló hatalmi rend delegitimálódása éppolyan fontos szerepet játszott a rendszerváltás békés lefolyásában, mint az, hogy a változás a legális rend folytonossága mellett zajlott le.¹

Ez a delegitimálódás főként a politikai intézményes rendet érintette, megkérdőjelezte és meg is változtatta a közjogi alapjait. A legitimitási válság átmenetileg megoldódott azzal, hogy a többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia kialakulásával létrejött a demokratikus legitimitás új minősége. Az új rendszer és kormányzat mégis igen hamar legitimációs nehézségekkel találta magát szemben. Úgy tűnt, más formában ugyan, de folytatódik a legitimációs válság. Előadásomban a legitimációs válság lényegét, a gyenge legitimitás forrásait elemzem.

I.

Ahhoz, hogy megértsük a legitimációs deficit mibenlétét, rövid elméleti kitérőt kell tennünk. A probléma értelmezése ugyanis nagy-

* Habilitációs előadás, mely elhangzott 1995. februárban az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának tanácstermében. A szóbeli előadás szövegén csak az írásbeli közléshez szükséges mértékben változtattam; koncepcióm bővebben kifejtve megtalálható megjelenés alatt álló könyvemben, mely a *Legitimitás és legitimációs válság* címet viseli. Az itt kifejtett előadás bővebb változata megjelent németül: Zur Kontinuität der Legitimationskrise in Ungarn. *Südosteuropa*, 1995/12.

mértékben függ a legitimitás elméleti felfogásától. A legitimitáció, illetve legitimitás köznapi értelemben valamilyen ténykedés igazolását, illetve igazoltságát s az ezen alapuló elfogadottságát jelenti. Ilyen értelemben, főleg a politikai zsurnalizmus felívelésével, a kifejezés eléggé inflálódott is az elmúlt években. De még ha az államhatalom igazolására korlátozzuk is a legitimitáció jelentését, az sem igazít el automatikusan a legitimitás lényeges politikai összefüggéseiben. Általában ugyanis ahhoz, hogy a hatalom létét és ténykedését elvi alapon igazolhatónak tartsuk, rendszerint eleve szükség van a legitimitás valamilyen fogalmára, illetve normájára, amelynek egyáltalán meg lehet felelni.

Bonyolítja a kérdést, hogy a legitimitásnak sokféle elméleti koncepciója van, s teoretikusai előszeretettel emelik ki a jelenség egyik vagy másik oldalát a fogalom lényegeként, elhanyagolva más aspektusait. A fogalmat a szó mai értelmében közismerten Max Weber vezette be a modern társadalomtudományba. Felfogása szerint legitimitásról akkor beszélhetünk, amikor az emberek egy érvényes rend képzetéhez igazodnak, azaz amikor az uralom rendje az alattvalók szemében a példaszerűség és kötelező erő presztízsével rendelkezik. A legitimitás igénye az uralom aszimmetrikus viszonyjellegéből adódik; némelyek parancsolnak, mások engedelmeskednek. Az uralmon lévőknek elemi igénye uralmuk jogosságának elvi alapon való igazolása. Az alárendeltek számára viszont az engedelmeskedésnek többféle motívuma is lehet: félelem az erőszaktól, a megszokás, a tehetetlenség érzése és beletörődés, vagy az érdeken alapuló számítás. Legitimitásról viszont csak akkor beszélhetünk, ha az uralmon lévők által megfogalmazott legitimitás-igényt az alárendeltek belső, morális indítékokból elfogadják.

A legitim uralom Weber által kifejtett válfajai – a tradicionális, karizmatikus és legális-rationális – csak ideáltípusok, amelyek Weber szerint többé vagy kevésbé fordulnak elő a valóságban, és keveredhetnek is egymással. A legitim uralom weberi formái ideáltípusokként máig megőrizték érvényességüket, de a mindenkori legitimitás szerkezetének konkrét leírására és elemzésére kevésbé alkalmasak. A politikai szociológusok általában az uralmon lévők és alárendeltek által közösen vallott értékek empirikus egyezésén mérik a legitimitás mértékét.² A társadalomfilozófusok ezzel szemben inkább a legitimitás normatív jellegét hangsúlyozzák. Például Jürgen Habermas ismert definíciója szerint a legitimitás sajátos politikai minőség: „egy uralmi rend elismerésre méltó volta”³. A legitimitás megteremtésének legfontosabb közege szerinte a nyilvános társadalmi és politikai diskurzus. Újabb írásaiban azonban Habermas már a nyilvános társadalmi kommunikációnak a jog rendszerével való összekapcsolódását is hangsúlyozza, jobban figyelembe véve a jogállamiság, általában a jogalkotás legitímáló szerepét.⁴

Egy másik német teoretikus, Niklas Luhmann viszont kezdettől fogva a pozitív jog és az intézményekben rögzített eljárási szabályok legitímáló szerepéből indul ki. A legitimitást szerinte maga a politi-

kai rendszer állítja elő differenciált eljárásaival, amelyek meghatározott szerepekbe terelik a politikai aktivitást, ezáltal tehermentesítve az egyéneket a normától való eltérés túlzott kockázatától. Meghatározása szerint „a legitimitást úgy foghatjuk fel, mint általános készséget arra, hogy tartalmilag még meghatározatlan döntéseket bizonyos tőrészhatárokon belül elfogadjanak” (Luhmann 1972: 28). A legitimitáció folyamatában tehát szerinte nem az egymással a társadalmi nyilvánosságban kommunikáló szubjektumok játsszák a főszerepet, hanem az magának a jogi és politikai rendszernek a rendszerspecifikus teljesítménye.

A legitimitás eszmetörténetét és a róla folytatott szerteágazó mai elméleti vitákat itt nem követhetjük részleteiben.⁵ A további elemzés céljára elégedjünk meg David Beetham angol politikai szociológus komplex, többdimenziós, társadalomtudományi megalapozottságú legitimitás-fogalmával, amelyre a továbbiakban támaszkodni szeretnénk. Beetham definíciója szerint legitim az a hatalom, amelyet igazolható törvények alapján szereztek meg és gyakorolnak, és amely a kinyilvánított konszenzus bizonyosságával rendelkezik.⁶

A legitimitás fő kérdéseit Beetham ennek megfelelően három részre osztja. Az első kérdés az, hogy a hatalom birtokosai törvényes úton jutottak-e hatalomra és törvényes eljárások szerint gyakorolják-e azt. A második kérdés az, hogy maguk a törvények mennyire igazolhatók a közösség által osztott normák és erkölcsi meggyőződések alapján. Végül a harmadik kérdés az, hogy rendelkezik-e a hatalom kellő társadalmi támogatással, s hogy milyen módon és mértékben nyilvánítják ki az alattvalók az egyetértésüket a fennálló rendszerrel, illetve vonják meg együttműködésüket a hatalom képviselőitől.

E három kérdésnek megfelelően definiálhatjuk a legitimitás ellentétes fogalmait is. *Illegitimitásról* beszélünk akkor, ha a hatalom forrása nem törvényes, azaz az uralmon lévők az érvényes rend megtörésével szereztek meg, illetve az érvényes joggal ellentétben gyakorolják a hatalmat. *Legitimitációs deficitről* vagy gyenge legitimitásról van szó akkor, ha a hatalom hivatkozási alapját képező normák nem kellően igazoltak; azaz, ha a politikai közösség tagjai nem osztják maradéktalanul azokat az alapvető igazoló eszméket, értékeket és normákat, amelyekre az uralmat gyakorolók mint legitimitásuk alapjára hivatkoznak. Végül, ha a politikai közösség tagjai tömegesen és tüntetően kifejezik egyet nem értésüket a hatalommal, és megvonják tőle a támogatásukat, illetve megtagadják vele az együttműködést, akkor a hatalom *delegitimálódásáról* beszélünk.

A legitimitás, bármint fogjuk is fel, lényegében a hatalom normatív dimenzióját jeleníti meg, ami kvantitatív módszerekkel nehezen megragadható.⁷ A politikatudományban ezért vita folyik arról, hogy mennyire fontos egyáltalán a legitimitás megléte. Egyesek a hatalmat igazoló eszméket, értékeket a hatalom – legalábbis minden tartós uralom – tényleges alapjának tekintik, s ezért rendkívül fontosnak tartják a legitimitás meglétét. Mások viszont nem tulajdonítanak ilyen jelentőséget a hatalmat igazoló eszméknek és elfogadottságuknak,

inkább a hatalom működésének egyéb alapjait hangsúlyozzák. Akik az utóbbi véleményen vannak, a legitimitást pusztán ráadásnak tekintik, amely ugyan fontos annyiban, hogy kényelmesebbé és simábbá teszi az uralom gyakorlását, de a hatalom jó ideig meglehet nélküle is.⁸

Bármelyik nézetet képviseljük is – jómagam inkább a második változat, az úgynevezett „gyenge legitimációs hipotézis” elfogadására hajlok –, abban a legtöbb szerző egyetért, hogy a legitimitás a politika lényeges kérdése. Fontosságát az adja, hogy rajta múlik az uralmon lévők és a nekik alárendeltek kooperációjának minősége. Az uralmi rend legitimitása a polgárokat engedelmességre és lojalitásra indítja a hatalom képviselői iránt, és ezzel súrlódásmentesebbé teszi a hatalom gyakorlását. Ugyanakkor a legitimitás érvényes normái az uralmon lévők számára is normatív kötöttséget jelentenek, ami a korlátlan hatalomgyakorlás ellen hat. A legitimitás tehát, amely lefelé kötelezettségeket teremt, felfelé pedig korlátokat állít, azért előnyös, mert – mint Beetham helyesen megállapítja – fokozott rendet, kormányzati hatékonyságot és politikai stabilitást biztosít.

II.

A legitimitás elsődlegesen a modern állam megnövekedett igazolási szükségleteivel összefüggésben vált újra meg újra felvetődő problémává. Jelentkezése összefügg a modern államhatalom két fő sajátosságának, a szuverenitásnak és az erőszak monopóliumának a kérdésével. Az államhatalom a maga felségterületén kizárólagos, szuverén joggal érvényesíti a maga jogrendjét, amely kötelező minden polgárra (illetve a területén élő és tartózkodó polgárokra) nézve. Az államhatalom monopóliuma az erőszak alkalmazására ennek a jogrendnek a betartását szankcionálja. Ez viszont rögtön kényes helyzetet is teremt a legitimitás szempontjából, mivel a fegyverek végső soron nemcsak az állam külső védelmét, hanem a belső elnyomást is szolgálhatják. Ezért fontos kérdés, hogy honnét merítik a hatalom gyakorlói a felhatalmazásukat, hogy jogszerű-e az uralom, és az állam mekkora támogatást érdemel polgárai részéről.

A legitimitás Beetham által fentebb vázolt három dimenziója közül az elsőt a legalitás⁹ szférájának nevezhetjük: az alkotmányos rend szabja meg a polgárok viszonyát egymáshoz és az államhatalomhoz. Az éles társadalmi válságok és fordulatok azonban gyakran megtörik a legális rend folytonosságát, s ez a legitimációs válság egyik fontos előidézője, legalábbis a francia forradalom óta.¹⁰

A második dimenzió a hatalomgyakorlás alapját képező szabályok, normák diszkurzív igazolása a társadalmi nyilvánosságban. A legitimitás, mint Habermas megjegyzi, mindig vitatható jogalapot jelent az uralomra, s ennél fogva fontos kérdések vetődnek fel. Ő maga, mint említettük, eleinte kizárólag a nyilvános diszkurzus területén kereste a legitimitás és a legitimációs válság forrását. Újabban azonban a társadalmi nyilvánosságban folyó közpolitikai vitáknak a tör-

vényhozással és a jogállammal való összekapcsolódását tekinti a legitimitáció fő terepének.¹¹

A kormányzati hatalom legitimitásával kapcsolatban Beetham a következő fő kérdéseket sorolja fel: 1. Vajon a hatalom az autoritás törvényes forrásából meríti-e felhatalmazását? 2. Mennyire alkalmas és képes a kormányzati hatalom hatékonyan betölteni a funkcióját? 3. Mennyire képviseli a politikai közösség általános érdekeit, vagy ellenkezőleg, nem pusztán partikuláris érdekeket fejez-e ki? Már e kérdésekből is látható, hogy minden olyan politikai rendszerben, amelyben a legitimitásra vonatkozó kérdéseket nem nyomják el, a hatalom képviselőinek folyamatosan igazolniuk kell jogukat és képességüket a hatalom gyakorlására; ezenkívül azt is igazolniuk kell, hogy hatalmukat a köz javára használják fel. Ha a kormányzat tartósan képtelennek bizonyul a közcélok érvényesítésére, akkor ez előbb-utóbb aláássa legitimitását, hiába szerezte meg és gyakorolja törvényesen a hatalmát.

A legitimitás harmadik dimenziójában a konszenzus kinyilvánításának eltérő módjaival találkozunk. A moder korszakban két döntő válfaja van a konszenzus hatékony megszerzésének. Az egyik a választójogosultság kiterjesztése nyomán a szabad választások szabályozott rendjében megszerzett támogatás: a polgárok demokratikus akaratnyilvánítása felhatalmazza a hatalom képviselőit az uralom gyakorlására. De ez nem az egyetlen lehetőség. A másik út a politikai mobilizáció, azaz a támogatás megszerzése meghatározott politikai célokra való tömegmozgósítás révén. Ennek érdekében rendszerint korlátozzák valamilyen formában a hatalom céljaival egyet nem értők autonóm politikai önkifejezését, aktivitását. Ezért ez utóbbi eset gyakran együtt jár a karizmatikus uralom, a tekintélyelvű diktatúra vagy a totalitárius uralom válfajaival.

Beetham szerint a konszenzus kinyilvánításának konkrét formáiban sajátos fejlődési séma érvényesül, amely a tradicionális viszonyoktól a modernizáció irányába mutat. A fejlődés a konvenciók uralmától a törvényes szabályozás, illetve az autoritás tradicionális forrásaitól a népszuverenitás elve felé tart. A hatalomhoz való hozzáférés askriptív módját annak meritokratikus módjai, s a közérdek paternalista megfogalmazását a közjó konzultatív definíciói váltják fel. Végül a konszenzus expresszív kifejezése helyébe kontraktuális rögzítése lép, alkotmányok és pozitív eljárási szabályok formájában.

Az iménti, Beetham nyomán vázolt elmélet kellően differenciált ahhoz, hogy megértsük a társadalmi és politikai változásokat kísérő legitimitációs válságok bonyolultságát. Legitimitációs válságok rendszerint inkább sújtják a forradalmas és válságos időszakokat megélt elmaradottabb perifériákat, mint a fejlett centrumországok politikai rendjét. Érdekes módon mégis a nyugati demokráciákban folyt a legtöbb vita a fenyegető legitimitációs válságról. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a fejlett demokráciákban a legitimitás vitatása a normális politikai diszkurzus részét képezi, sőt, maga is hozzájárul a legitimitás megeremítéséhez. A többi uralmi formában ellenben a legitimitás

nyilvános vitatása kényes vagy egyenesen tilalmas dolog, politikai és személyes kockázatokkal terhes.

A hetvenes évek nyugati társadalomtudományában élénk vita zajlott a legitimációs válságról. A válság forrását a legtöbb teoretikus egybehangzóan – bár különböző elméleti és politikai álláspontokról – abban jelölte meg, hogy a modern intervenciós állam létrejöttével a társadalom alapvető ellentmondásai áthelyeződnek az államba, a politikába. A modern jóléti vagy szociális állam is egyre több olyan feladatot vállalt magára, amelyeket a modern társadalom és gazdaság spontán módon már nem képes ellátni. Ezáltal azonban növekvő elvárásokat is ébreszt önmaga ténykedése iránt, amelyeknek a kormányzat mind nehezebben tud megfelelni. Ezzel egyidejűleg elapadtak az uralom legitimitását, illetve a hatalom autoritását eddig megalapozó kulturális tradíciók. Ilyeneket azonban politikai eszközökkel nem lehet létrehozni, ezért a kormányzat nem képes új legitimációs forrásokat teremteni.¹² A jóléti államot ugyan önmagában a legitimitás fontos forrásának tekintik demokratikus viszonyok között, ennek normatív alapjai azonban még kevésbé tisztázottak.

Ebből a közös diagnózisból a különböző elméleti iskolák gyakran teljesen ellentétes következtetéseket vontak le. A frankfurti kritikai társadalomelmélet a társadalom radikális demokratizálásának a szükségességét hangsúlyozta. Ezzel szemben a neokonzervatív teoretikusok az állammal szembeni várakozások csökkentését és a szociális túlvállalás visszaszorítását követelték. Mindamellet a liberális demokrácia intézményei mindaddig kezelni tudták ezeket az ellentmondásokat. A kormányzati váltógazdaság és az általa lehetővé tett politikai váltások nyomán az államhatalom delegitimációjára a fejlett világban sehol sem került sor.

Azok a fejlődő országok viszont, amelyek megpróbálták a legitimitás liberális modelljét adaptálni, nem jártak teljes sikerrel. Ennek egyik fő oka, mint Beetham joggal megállapítja, hogy a liberális demokrácia nem képes egyszersmind azokat a társadalmi feltételeket is megteremteni, amelyek biztosítanak a hatalom egyidejű stabilitását és legitimitását.¹³ Ezekre az országokra jellemző az állam jelentős túlsúlya, a mély társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek; a politikai patronátus gyakorlata és a kliensi viszonyok rendszere. A demokráciát, ha bevezették is egyszer, gyakran váltják fel katonai puccsok és a diktatúrák különböző válfajai.

III.

A fenti okfejtések elvezetnek a szovjet típusú államszocialista berendezkedés legitimációs szerkezetének alapvető kérdéseihez is, amelyek megválaszolása elengedhetetlen a legitimációs válság megértéséhez. Itt először is azzal a dilemmával kell szembenéznünk, hogy egyáltalán legitimnek tekinthetjük-e a rendszert. Sokan ugyanis ezt eleve megkérdőjelezték, akár politikai, akár elvi alapon. A rendszer

politikai ellenfelei természetesen eleve nem tekintették legitimnek a fennálló berendezkedést. De létezik következetes elméleti álláspont is, amelynek alapján a rendszertől elvitathatjuk a legitimitását – ha nem is feltétlenül az illegitim uralom esetének tekintve, de legalábbis a nem legitim uralom típusába sorolva. *Univerzalistának* nevezhetjük azt az álláspontot, amely szerint ma a nyugati demokrácia a legitim uralom kizárólagos normája; ezért amelyik rendszer ennek nem felel meg, az nem tekinthető legitimnek. Ez önmagában következetes, de logikailag nem kényszerítő álláspont. Az a tézis ugyanis, hogy a kommunista rendszerek nem voltak legitimek, ez esetben nem fejez ki többet, mint azt, hogy uralmi formái nem feleltek meg az alkotmányos liberális demokráciák legitimitási normáinak. De ez nem okvetlenül jelenti egyben azt is, hogy a legitimitás semmilyen fajtájával sem rendelkeztek. Képviselőiknek megvolt a saját elgondolásuk uralmuk legitimitásáról, még ha nem is használták magát a fogalmat; s ők egyáltalán nem is akartak megfelelni a „nyugati demokrácia” normáinak.

Létezik ezért egy másik, *autonomistának* (vagy ha úgy tetszik, partikularistának) minősíthető álláspont is, amely egy uralmi rend legitimitását önmaga lehetőségeihez méri, azaz ahhoz, hogy az uralom formája mennyiben felel meg az adott ország saját szellemi és politikai tradícióinak, intézményei fejlettségének, sajátos politikai kultúrájának. E felfogás alapja az, hogy a legitimitás nem olyan egyedi minőség, amely vagy létezik, vagy sem, hanem elsősorban mérték kérdése, amely meghatározott ismérvek alapján megítélhető.¹⁴

A legitimitás weberi típusai éppúgy, mint Beetham fentebb ismertetett analitikus koncepciója nem a legitimitás univerzalista felfogásán, hanem autonomista magyarázatán alapulnak. Az uralmon lévők erőfeszítéseit elfogadottságuk biztosítására a kommunista rendszerekben is csak a legitimitásnak ilyen szélesebb fogalmából kiindulva értékelhetjük.

Mindkét álláspontnak megvan a maga belső logikája; csak keveredésük az, ami zavart támaszt. Ha például valaki teljesen elvitatja a kommunista hatalmi rendszer legitimitását, önellentmondásba keveredik, amikor a rendszerváltozást az „ancien régime” legitimitációs válságával, a kommunista hatalom delegitimálódásával magyarázza. A rendszer delegitimálódásáról csak akkor van értelme beszélni, ha feltételezzük, hogy rendelkezett a legitimitásnak valamiféle sajátos típusával vagy mértékével.¹⁵ A magam részéről egyetértek David Beetham nézetével, aki szerint a legitimitás nagyon is számított a kommunista rendszerekben, bár más módszerekkel igyekeztek szert tenni rá, mint a liberális demokráciákban (Beetham 1991: 32). A legitimitás kérdése ugyanis itt sajátos metamorfózison ment át; többek között összekapcsolódott az ideológiai uralom problémájával. A legitimitásnak és az ideológiai igazolásnak, illetve uralomnak valóban van köze egymáshoz, de a kettő korántsem azonos egymással.

A következőkben röviden szeretném kifejteni a szovjet típusú rendszer legitimitációs szerkezetének néhány alapvető sajátosságára vonat-

kozó hipotézisemet. Ezek a sajátosságok határozták meg ugyanis a rendszer delegitimálódásának irányát és dinamikáját, és utóhatásuk részben magyarázatot ad az új, demokratikus rendszer folytatódó legitimációs gyengeségére is.

A szovjet típusú társadalmakat vizsgáló politológusok a legitimitás szempontjából rendszerint az uralmi rend két döntő jellemzőjét emelték ki: a párt hatalmi monopóliumát és az ideológia – a marxizmus-leninizmus – uralmát. Emellett hangsúlyozták a különbséget az orosz forradalomból megszületett eredeti modell és későbbi adaptációi között, amelyek a szovjet hegemonia nyomán alakultak ki a második világháború után (vö. Fehér–Rigby 1982; Lane 1976; Meyer 1988: 43–58). Ezek a megállapítások fontos kiindulópontul szolgálnak saját elemzésünkhöz is. Ehelyütt azonban mindenekelőtt arra törekszem, hogy a legitimitás említett három dimenziója mentén tárjam fel a rendszer sajátos legitimációs típusának belső ellentmondásait. A legitimitás alapproblémái zömmel abból fakadtak, hogy a szovjet típusú rendszerben a politika primátusa, az állam adminisztratív hatalma segítségével felülről irányított és végrehajtott felemás modernizáció felszámolta a modernitás legfőbb jellemzőinek egyikét: a társadalmi alrendszerek autonómiájának kibontakozását. Sem a piac, sem más társadalmi alrendszerek, illetve a szociokulturális integrációs mechanizmusok nem működhetek saját belső törvényszerűségeiknek megfelelően, mivel a hatalmi akarat logikájának voltak alávetve. A politikai hatalomra ezáltal óriási legitimációs nyomás nehezedett, miután az irányító pozíciójából mindenért felelősséget vindikált magának. Ez volt a fő forrása a rendszer krónikus legitimációs inszégének. A hatalom birtokosai ilyen körülmények között csak azáltal őrizhették meg cselekvőképességüket, ha sikerrel hártják el a legitimitás iránti kérdést. Ezért is korlátozták a társadalmi szereplők önálló politikai aktivitását, és a rendszer „normális” időszakaiban is döntőbírói pozícióból játszották ki egymással szemben a különböző társadalmi érdekcsoportokat. A rendszer alapvető ellentmondása a legitimitás szempontjából abban állt, hogy egyidejűleg kellett politikailag mozgósítani és leszerelni a legszélesebb tömegeket; meg kellett nyerni őket az együttműködésnek, ugyanakkor megakadályozni, hogy ebből autonóm törekvések és alternatív programok születhessenek meg. Ez további ellentmondásokat támasztott, amelyeket a legitimitás mindhárom síkján nyomon követhetünk.

1. A *legalitás* szintjén az állampárt hatalmi monopóliuma folyvást korlátozta és ezzel voltaképp aláasta a rendszer törvényességének alapjait, gúzsba kötötte autonóm jogintézményeit. Az ezt biztosító elvek már az alkotmányba is be voltak építve. A párt vezető szerepének elve kvalifikálta (megszorította, korlátozta) a népszuverenitás elvét. A néphatalom egységének tézise pedig egyet jelentett a hatalmi ágak megosztásának tagadásával, ami nemcsak a törvényhozás, de az igazságszolgáltatás függetlenségét is aláasta. Az állami apparátus mellett és mögött a döntéshozatal tulajdonképpeni centrumává ezáltal

nem a törvényhozás és az általa választott szervek, hanem az egyed-uralkodó párt megfelelő, párhuzamos apparátusai váltak. A legalitás gyengése ideológiai igazolást is kapott az állam elhalásának és a jog másodrendűségének tézisében. Ez állandó önkény és ezzel együtt visszatérő legitimációs válságok forrása volt, hiszen a rendszer a saját törvényeit sem tartotta be. Ezeken az időszakos válságokon csak erőszakkal tudtak úrrá lenni, újra meg újra aláásva a rendszer törvényes alapjait. A jognak ez a sajátos státusa a polgárjogok fejlődésére is rányomta bélyegét: a szociális jogok a politikai jogok előtt jártak. A pártállami paternalizmus szellemében azonban a szociális jogok is mindig a politikai lojalitástól függőnek bizonyultak, s gyakran megvonták azokat a rendszerrel szembehelyezkedő ellenzékiektől.

2. *A normatív igazolás* dimenziójában kiemelkedő szerepet töltött be a rendszer hivatalos ideológiája. Ezt a harmincas években kodifikált marxizmus-leninizmus szolgáltatta, amely a marxista hagyomány sajátos ideológiai interpretációján nyugodott. A marxizmus-leninizmus a rendszer normatív identitását egy társadalmi jövőutópiában fogalmazta meg, amely mint távlati célkitűzés visszafelé igazolja az uralkodó párt és a mindenkori kormányzat politikáját, és a cél elérésére alkalmazott eszközeit. Ez a hivatalos rangra emelt állami ideológia kijelölte a legfőbb autoritás forrását – a párt vezető szerepének tézisében – és igazolta, hogy a központi politikai akarat (a párt és az állami szervek megfogalmazásában) a köz javát valósítja meg, a közösségi társadalom létrehozását szolgálva a partikuláris csoportérdekekkel szemben.

Mivel az uralkodó ideológia nem lehetett nyilvános vita tárgya, dogmává, zárt mítosszá vált. Ezért nem annyira az elméleti tartalma révén hatott, mint inkább azáltal, hogy az uralmát szolgáló kontrollmechanizmusok – az oktatástól az ideológiai cenzúrán át a propagandáig – kiiktatták a lehetséges szellemi és politikai alternatívákat. Az ideológiai uralom fő funkciója az volt, hogy gátolja a horizontális, nyilvános társadalmi kommunikáció spontán folyamatait, ezzel egyszerre elhárítva a legitimációs kérdések feltevését.

Az ideológia ugyanakkor másként hatott a szélesebb tömegek és másként a politikai elit viszonyában. Jelentősége sokkal nagyobb volt a politikai elit belső kohéziójának megteremtése szempontjából, mint a tömegek ideológiai átnevelésének eszközeként. (Bár kezdetben voltak ezzel kapcsolatos illúziók, és a totalitárius mozgósítás idején az ideológiai vakbuzgóság is jelen volt, egyfajta orwelli „gondolatrendőrség” formájában.) Az ideológia tartalmának másodlagosságára utal, hogy praktikus interpretációja mindvégig a politikai vezetés monopóliuma volt. Az úgynevezett alkotó marxizmus csak az ideológusok szűk köre és a politika számára másodlagosnak tűnő területeken volt lehetséges, itt szabad teret engedhettek a marxista gondolati tradíció differenciáltabb feldolgozásán nyugvó autonóm szellemi mozgásoknak.

A hivatalos ideológia uralma zárt, öngazoló legitimációs struktúrát hozott létre, amely a platóni megoldás irónikus megfordítása volt:

az igazság birtokosai jogosultak a hatalom gyakorlására; azt azonban, hogy mi az igazság, a hatalom birtokosai hivatottak megmondani. Természetesen a hatalmon lévők más eszmei forrásokat is felhasználtak uralmuk alátámasztására, például gyakran merítettek a nacionalizmus ideológiai eszköztárából. Ez sokszor problematikusnak bizonyult, főleg amikor a nacionalizmusnak szovjetellenes éle volt.

3. *A konszenzus megteremtésének* uralkodó módja a kommunista hatalmi rendszerben a mozgósított tömegtámogatás volt, a szervezett ellenzéki alternatívák megjelenésének egyidejű megakadályozásával. A politikai vezetés megszervezte a maga aktív támogatóit, mindegyiket a marxista-leninista tömegpárt formájában. A párt volt a rendszer legitimációs bázisa, mert nyíltan demonstrálta a lakosság számottevő, aktív részének egyetértését a hatalommal.¹⁶ Emellett természetesen más, kampányjellegű tömegmozgósítási formákat is alkalmaztak. A többség aktív konszenzusának hiányát tehát egy szervezett, aktív kisebbség elkötelezettsége pótolta, a többség passzív beletörődése mellett. A párt és az állami szervek között, mint Beetham is megállapítja, sajátos munkamegosztás érvényesült: a párt gondoskodott a tömegtámogatás mozgósításáról, a szervezett ellenzék fellépésének megakadályozása pedig a megfelelő állami szervek feladata volt (Beetham 1991: 183).

Ennek a legfontosabb következménye a legitimitás szempontjából az volt, hogy a politikai közösség, amely támogatásával igazolhatta volna a hatalom ténykedését, mindvégig kontúrtaian maradt. A politika ugyan az egész társadalmat szólította meg, de azt gyakorlatilag felosztották elsőosztályú, rendszerhű, valamint másodosztályú állampolgárokká, akik éretlenek vagy más okból megbízhatatlanok voltak ahhoz, hogy felelős társadalmi és politikai pozíciókat töltsenek be.

Ennek ellenére nem tagadható, hogy a hatalom birtokosai időszakonként jelentős tömegtámogatást tudtak mozgósítani. Ez részben összefügg a megelőző, nemcsak a társadalmi igazságtalanságok, de a vesztes háború miatt is delegitimálódott rendszer tagadásának erejével. Emellett az államszocialista rendszer – különösen a modernizációs folyamat kezdetén – széles rétegek számára a társadalmi felemelkedésnek is teret nyitott, ami növelte híveinek táborát.

A konszenzus és disszenzus határai azonban a szabad önkifejezés hiányában sohasem voltak világosak. Ez volt az alapja annak a szinte paranoid reagálásnak, amellyel vezető politikusok – noha az összes hatalmi eszköz a birtokukban volt – a disszenzus legcsekélyebb megnyilvánulását is fogadták. Szabad nyilvánosság és szabad társadalomkutatás híján ugyanis sohasem lehetett ténylegesen felmérni politikájuk tényleges támogatottságának mértékét. (A politikai rendőrség és a pártbizottságok belső hangulatjelentései inkább egymást ellenőrizték, mintsem objektív képet alkottak volna a tényleges helyzetről.) Ezért a rendszer vezető politikusai a legkisebb ellenállásra is hevesen reagáltak, mert az ellenállás eskalációjától tartottak.

IV.

Ilyen volt a rendszer legitimációs alapszerkezete, amely a Szovjetunióban évtizedek alatt alakult ki, a többi európai szocialista országban pedig egycsapásra akarták bevezetni a második világháború után. Az adaptációk azonban kezdettől fogva jellegzetes eltéréseket mutatnak, attól függően, hogy milyen kulturális és politikai tradícióra építették rá a szovjet modellt.¹⁷ Magyarországon a kommunista hatalmi rendszer kezdettől fogva gyenge legitimitással bírt. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a „negatív legitimitást”, amely a régi rend tagadásából származott, a demokratikus átmeneti kormányok használták fel; a szovjetek által oktrojált hatalmi fordulat viszont a nemzeti szuverenitás korlátozását jelentette, s ez a tradicionális nacionalizmust kizárta a szóba jöhető legitimációs források közül. Egy elhibázott iparosítási program révén a rendszer szociális ígéretei sem teljesültek. A legitimációs deficitet túlzott politikai mozgósítással kompenzálták, a potenciális ellenzékot pedig sztálinista terrorral igyekeztek leszerelni, illetve megfélemlíteni. Ezért is történt, hogy 1956-ban, egy hároméves cikcakk kurzus után, napok alatt összeomlott a rendszer széles támogatói bázisának mítosza, bár akkoriban a többség minden jel szerint egyelőre csak jobb szocializmust akart. A politikai szintéren megjelenő, igen sokféle legitimációs elvet képviselő törekvések között azonban az erő döntött: szovjet fegyverek segítségével hamarosan helyreállt a „rend”. Mivel ez ismét a legalitás megtörésével történt, a rendszer legitimitása igencsak kérdéses volt, és szívós politikai munkát igényelt a tömegtámogatás újbóli megszerzése. A magyar politikai vezetők éppen az ötvenhatos dráma miatt soha többé nem ülhetek olyan biztosan a nyeregben, mint másutt, és ennek fontos következményei voltak legitimációs stratégiájukra nézve. A kádárizmus, anélkül, hogy megváltoztathatta volna a rendszer politikai kereteit, egy paternalista jólét-állami politika, hegemonisztikus orientációjú kultúrpolitika és végül az állampolgárok széles körű semlegesítése, depolitizálása irányában kereste a kiutat. Mindez, a gazdasági reformok elindításával együtt, közismerten oldottabb politikai légkört teremtett Magyarországon, mint a térség többi szocialista országában.

Ez a politika növelte a rendszer társadalmi bázisát, és megteremtette a „kisebbik rossz” és az „ahhoz képest” viszonylagos legitimitását a rezsím számára. Ennek „ára” a rendszer túlzottan ideologikus céljainak pragmatikus feladása volt. A rendszer hivatalos ideológiája kiüresedett, ellentmondásba került a társadalom és gazdaság más irányú fejlődésével; megnőtt a politikai képmutatás, a korrupció, a kiskapuk politikájának szerepe. Mindez lassú delegitimáló hatással volt a hatalmi berendezkedésre (vö. Márkus 1982; Kende 1991; Holmes 1993). A kádárista politika lehetőségei a nyolcvanas évek elejére végképp kimerültek, éppen akkor, amikor a lengyel válság már az elkerülhetetlen politikai változásokat is jelezte. Az államszocialista rendszer gazdaságilag is felélte tartalékait, és hívei körében is mindjob-

ban tudatosult, hogy történelmi zsákutcába jutott. Gorbacsov reformjaival végül ütött a változások órája: a peresztrojka és glasznoszty politikájával megnőtt a kísérletezés lehetősége, s az egész társadalomban felgyorsult a politikai alternatívák keresése.

V.

A legitimációs válság kialakulásához azonban nem elegendő az a tudat, hogy létezik jobb alternatíva is. Legalábbis mindaddig nem, ameddig ezt az a – történelmi tapasztalatokban megérlelt – tudat kíséri, hogy másként nem lehet.¹⁸ A legitimitás kritikus kérdése nem egy jobb rend képzete vagy a változás pusztá vágya. A fennálló renddel szembeni tömeges elégedetlenség és lázongás nem elég egy rendszer megdöntéséhez; G. Therborn szerint a legitimációs válság kritikus pontja az a pillanat, amikor a fennálló uralmi renddel szemben alternatív legitimációs igényt támasztó politikai erőcsoportosulás lép fel, amely ezáltal elbizonytalanítja és megosztja az uralmi apparátust. Ez történt a rendszerváltozás során Magyarországon is.

A rendszer eróziója megkezdődött már a reformok időszakában, amikor a régi rend merev struktúráinak fellazításával egy latens pluralizmus elemei jöttek létre. De nyílt legitimációs válság csak akkor alakult ki, amikor felléptek a fennállóval szemben alternatív legitimációs elveket képviselő ellenzéki csoportok, nyilvános kihívást intézve az uralkodó körökhöz. Magyarországon a mérsékelt reformok készítettek elő ezt a szakaszt, s a szovjet rendszer válsága és a külpolitikai erőter gyors megváltozása nyomán egyre radikalizálódtak a reformelképzelések. A magyar reformpolitika folytonosan tágította a rendszer határait, és az utolsó időszakában már a szovjet hatalom túróképességének a határait is kítapogatta. Közismerten Lengyelországban és Magyarországon jutottak először arra a belátásra, hogy az egyre mélyülő gazdasági és társadalmi válságot már csak radikális politikai változásokkal lehet megoldani. Más európai szocialista országokban, ahol nem volt reformokkal előkészítve a változás, a szovjetrendszer nyílt válságának kitörése szinte robbanásszerűen idézte elő a fordulatot.

Az elkerülhetetlen változásokat először gazdasági téren – a gazdasági szerkezetváltozás, a piacgazdasági intézmények és a magántulajdon rehabilitálása kérdésében – mérték fel, kormányközeli erők éppúgy, mint a *Fordulat és reform* című kritikus anyag előterjesztői. Azonban a radikális lépések megtételéhez, amelyek komoly anyagi áldozatokat követeltek volna a polgároktól, a régi rend képviselőinek már nem volt meg a kellő legitimitása. Addigi politikájuk csődjeért az emberek az egész rendszert tették felelőssé, a politikai vezetők és kormányzati tisztviselők tehát nem számíthattak már a társadalom kooperatív magatartására anélkül, hogy lényegesen meg ne változnék az egész politikai rendszer is.

A radikális politikai rendszerváltozás programja viszont csak az ellenzék szájából hangzott hitelesen, hiába akadtak hívei a reformkommunisták körében is. A rendszer delegitimálódása és egy új legitim rend alapjainak kiépítése a nyolcvanas évek végére felgyorsult. A változások mindenesetre a legalitás folytonossága mellett, reformszerű aktusok keretében zajlottak le. A delegitimálódás döntő fázisai részben a jelentős politikai fordulatokhoz, részben szimbolikus politikai aktusokhoz kapcsolódnak.

Ami a politikai fordulatokat illeti, a bomlás az állampárt apparátusán belül kezdődött meg, amikor Kádárt és szűk vezetői csoportját leváltották az MSZMP bázisa által kikényszerített, 1988. májusi pártértekezleten. Az ekkor gyorsan formálódó politikai ellenzék kihívására az uralkodó párt 1989 elején feladta vezető szerepének elvét – ami a rendszer sarokköve volt –, elismerve a politikai pluralizmust, és lemondott a rendszer fenntartásának egyik legfontosabb eszközéről, a nomenklátúra alakításának jogáról is. E lépések egyik közvetlen kiváltója 1956 átértékelése volt a párt reformerei részéről, ami megingatta az uralkodó párt önlegitimációját, és éles belső vitákhoz vezetett. 1988–1989 a nyílt legitímációs válság kitörésének az időszakává vált, amely fokról fokra vezetett el a régi hatalom teljes delegitimálódásához és az új hatalmi rendszer kialakulásához (Papp 1989).

Az ellenzéki politikai csoportosulások megszerveződésének és fokozatos párttá alakulásának története közismert. A rendszer delegitimálódása szempontjából döntő fordulat azonban magának az ellenzéki kerekasztalnak a létrejötte volt. Azzal, hogy az állampárt – némi vonakodás után – az ellenzéki pártokat elfogadta tárgyalópartnernek, egyszersmind legalizálta az ellenzékét. Ezzel párhuzamosan gyengítették az utolsó, már kettős jelöléssel választott parlament legitimitását, amelynek reform-törvényhozói munkáját felfüggesztették, és politikai funkcióját a kerekasztal-megállapodások törvénybe iktatására korlátozták.¹⁹

A politikai fordulatokat szimbolikus, nagyhatású delegitimáló aktusok sorozata kísérte. Ezek katalizálták a további változásokat, azáltal, hogy a nyilvános demonstrációk egyértelműen jelezték a konszenzus nyílt felmondását a régi renddel szemben, ami a delegitimálódást a legitimitás harmadik dimenziójában fejezte ki (vö. Varga 1991; Hoffer 1992; Szabó Máté 1994). A legfontosabb fejlemény e tekintetben Nagy Imre és mártírtársai újratemetése volt, amely az állampártot is szembesítette saját múltjával és véget vetett a kényszeres történelmi amnézia korszakának. A folyamatnak azonban részét képezték a különböző akcionista, alkalmi tömegdemonstrációk is, amelyek a második nyilvánosság gyors legalizálása és az első nyilvánosság belüli nyitás révén tömeges hatást tudtak kiváltani, tudatosítva az emberekben a változások elkerülhetetlenségét.

Az új politikai rendszer sarokpontjait a kerekasztal-megállapodások rögzítették. (Ezt ugyan négy párt nem írta alá, de meg sem akadályozták az érvénybe lépését.) Az uralkodó párt 1989. október 6-án

feloszlatta önmagát, s utódpartjaként az MSZP már a többi párttal azonos minőségben indult el a szabad választásokhoz vezető nyílt politikai versenyben. Az új rend törvényi alapjait az utolsó állampárti parlament szentesítette. Ezzel megteremtődtek az új politikai rendre való áttérés legális alapjai. A szabad választásokból végül új, immár demokratikus legitimitással rendelkező parlament és kormányzat jött létre, s a parlamentbe bejutott politikai erők között megtörtént a hatalmi pozíciók újrafelosztása. Ezzel új fejezet kezdődött el a politikai történetben: a legitimációs válság átmenetileg megoldódott, azáltal, hogy új, demokratikus legitimitással rendelkező politikai hatalom jött létre az országban.

VI.

Az új rend formai legitimitása vitathatatlan; ennek ellenére a legitimációs problémák sajátos továbbélésének lehetünk tanúi az elmúlt években. A legalitás szintjén minden rendben lévőnek tetszik: az új demokratikus rend közjogi alapjai stabilak. A parlament és a kormányzat szabad választások révén jutott mandátumhoz. Új, illetve lényeges pontjaiban módosított alkotmány rögzíti a politikai rendszer új közjogi alapjait, s egyben garantálja az alapvető polgárjogokat. Többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia jött létre, amelyben érvényesül a hatalmi ágak megosztásának elve. A települési önkormányzatokról szóló törvény új alapokra helyezte a helyi hatalom struktúráját.

A legitimitás két másik dimenziójában azonban már korántsem volt egyszerű a helyzet. Ami a normatív igazolás szféráját illeti, az új rend alapvető játékszabályait, igazoló normáit és uralkodó értékeit az új politikai eliten belül is kezdettől fogva állandóan vitatták. A többpárti konkurencia folytán kiélezett ideológiai küzdelem folyt, amelynek tétje a rendszerváltozás nyomán kialakuló új rend ideológiai értelmezése és az egyes pártok egymástól elhatárolható, önálló szellemi és politikai identitásának kialakítása volt. De nemcsak a politikai eliten belül alakult ki mély megosztottság; éles diszkrepancia mutatkozott a politikai elit és széles társadalmi rétegek által vallott értékek között is. Ezt akár természetesnek is tekinthetjük az új rend kialakulási fázisában. Az értékekben való disszenzus oka részint az előző rendszerben rögződött politikai kultúra volt²⁰, részint pedig az, hogy a parlamentbe jutott pártelitek fokozott öngazolásra kényszerültek az átalakulás megnövekedett döntési terhei miatt. Ugyanis sok olyan kérdés várt eldöntésre a gazdaság- és társadalompolitika számos területén, amelyekben nem lehetett általános konszenzust feltételezni sem a választók, sem az egyes pártok képviselői részéről.²¹

Ez a tény az új rend normatív identitásáról folyó kiélezett ideológiai vitákban fejeződött ki, amelyek főleg a kormányzó pártkoalíció és az ellenzék legerősebb pártja, az SZDSZ között folytak. Egyidejűleg a közvéleményben igen hamar erős kételyek és fenntartások fogal-

mazódtak meg az új kormányzó politikai elittel szemben, mind a kormányzásra való alkalmassága tekintetében, mind pedig azzal kapcsolatban, hogy valóban a közjót képviselik-e, vagy pedig inkább partikuláris politikai törekvéseket, netalán – a privatizációs és kárpótlási politika kapcsán – önös, korrupció érdekeket. A kormányzatra egyre súlyosabban nehezedtek az átalakulás eredményeként kialakult mély gazdasági és az ebből eredő szociális válság terhei. Ez roppant legitimitációs nyomás alá helyezte a koalíciós erőket, ami a médiák körüli kiélezett küzdelemben is megmutatkozott.²²

Mennyiben jelent ez a legitimitációs nyomás egyben legitimitációs válságot is? A parlamentáris, liberális demokrácia modellje immár kizárja azt, hogy a kormányzattal szembeni legitimitációs kétely az egész társadalmi és politikai rendszer általános delegitimálódásában végződjék, hiszen a választások nyomán lehetséges kormányváltozás módot ad a szükségesnek vélt politikai korrekciókra. Azok az alapvető problémák természetesen, amelyek az új kormányzat legitimitását gyengítik, fennmaradnak minden következő kormányzat számára is, miután általában az egész térség és ezen belül Magyarország bizonytalan fejlődési kilátásaival függenek össze.

A következőkben már csupán tézisszerűen néhány jellegzetes problémát sorolnék fel, amelyek szerintem nagymértékben közrejátszottak az új rend és mindenekelőtt az első választási ciklus kormányzatának legitimitációs gyengeségében.

1. A politikai hitelességért való versenyfutásban az új pártok nem tudtak megegyezni az új rend szellemi alapjaiban és normatív identitásában. Ideologikus igénybejelentések hangzottak el, s egy általános konszenzust kifejező alkotmányozás vagy másfajta közös politikai megállapodás (amilyen akár a kerekasztal-megállapodás is lehetett volna, ha mindenki elfogadja) helyett az új rend identitásának meghatározását igen hamar pártpolitikai preferenciák uralták el. Megmutatkozott ez már az ország címeréről folytatott parlamenti vitákban éppúgy, mint a hatalom jelvényeinek, általában a politika szimbolikus dimenziójának ideológiai tartalmú átformálásában.

A legitimitás gyengeségét Kis János egyik írásában részben a legitimitást teremtő „alapító aktus” hiányára vezette vissza (Kis 1992). Ebben van igazság, önmagában mégsem ad kielégítő magyarázatot a legitimitás gyengeségére. Számos más országnak sem adatott meg a legitimitásnak olyan forradalmi, alapító aktusa, mint amilyenre egyes történelmi nemzetek mutatnak példát, s mégis problémájuk a legitimitással. Ellenkezőleg, úgy vélem, hogy a közös alapító aktus hiánya már maga is csupán az új politikai erők közötti alapvető disszenzus kifejeződése volt, amelyért valamennyi politikai párt felelősséget visel.

A rendszerváltás természetéről írott tanulmányában Kis elfogadhatóbb magyarázatot ad a gyenge legitimitás egyik forrására. Szerinte az a rövid távú előny, hogy az átalakulás az élitek egyezkedése útján, gyenge tömegmozgalom mellett zajlott le, s ezért nem fenye-

gette a tömegmozgalom irracionális túlfutása, hosszabb távon problémát okoz. Emiatt ugyanis a polgárok nem érzik eléggé saját vívmányuknak és alkotásuknak az új rendet, legalábbis nem eléggé ahhoz, hogy a válság és a nélkülözések órájában is erkölcsileg támogassák (Kis 1993: 18). Megítélésem szerint ebben rejlik a legitimációs gyengeség lényege: az új rendszer a legalitás szintjén teljes legitimitást élvez ugyan, de annak, hogy a kormányzat válságmenedzselő teljesítménye nem tudja elhárítani az átalakulás veszteseit sújtó a munkanélküliségből, az inflációból stb. eredő szociális terheket, súlyos legitimációs deficit a következménye, amelyet az új elit képtelen ellensúlyozni vagy kompenzálni.

2. Az első kormányzati ciklus koalíciós kormánya az új rend elvi igazolását, s a kormányzati politika legitimációs igényét maga is egy új ideológia jegyében fogalmazta meg. A kormánypártok legitimációs stratégiája több elemből állt. Az első ezek közül az volt, hogy immár kormányzati pozícióból folytatták a régi rend delegitimációját. A reformok folyamatossága helyett – legalábbis az MDF és a kisgazdapárt szélsőségei körei – egyre inkább a radikális, forradalmi megszakíttóságra igyekeztek áthelyezni a hangsúlyt. Erre utaltak többek között az igazságtételi törvényekről, illetve a Justitia-programról, a reprivatizációról, illetve kárpótlásról folyó viták, valamint az új klientúra kiépítésére irányuló törekvések (a régi nomenklatúrától való megszabadulás, „a nagytakarítás” jelszavával). De ezt tükrözték a politikai jelképek körüli eszmei és politikai csatározások is.

Az a három fő eszmekör, amelyre a konzervatív koalíció az új rend normatív identitását alapozni kívánta, a *történelem* folytonossága, a *nemzet* mítosza és a *kereszténység* volt. Ezek az ideológiai törekvések annál hangsúlyosabbá váltak, minél kevésbé tudott a kormányzat sikereket felmutatni a gazdasági konszolidáció területén. Mindhárom eszmekör természetesen jogos eleme lehet bármely konzervatív politikai törekvésnek. Abban a szelektív és tradicionális formában azonban, amely a két világháború közötti időszak ideológiai légkörét idézte fel, nagyfokú elutasításra találtak a magyar közvéleményben.²³ Ez megítélésem szerint végső soron az új, rend politikai konszolidációját is fékezte. A kormány viszonylag hamar elveszítette azt a tömegtámogatást, amelyet kezdetben élvezett. A taxisblokádtól kezdve az előrehozott választásokat követelő népszavazási kezdeményezéseken át a médiaháborúig az új kormányzat állandó, fokozott legitimációs kihívásoknak volt kitéve a társadalmi nyilvánosságban. Ez viszont csak növelte az ideologikus politika iránti hajlamát.

Ebben feltehetően még a régi politikai kultúrából átörökölt reflexek is közreműködtek. Pedig az állampolgárok többsége inkább pragmatikus válságkezelő politikát igényelt volna, és sokan egyenesen arrogánsnak érezték a kormányzat – illetve a kormányzó pártok – ideológiai pretencióit, az életszínvonal általános romlása közepette. Az állampolgárok magatartásában természetesen szintén szerepet játszottak régi beidegződések. Az állami paternalizmus hagyománya,

mint már jeleztük, az állam kötelezettségeivel és a szociális jogokkal kapcsolatos mély beidegzettségeket hagyott örökül. Ezen túlmenően azonban a polgárok a demokráciában kormányzó pártokról is hasonló hatalmat és ugyanolyan közjogi funkciót tételtek fel, mint ami a régi állampártot jellemezte. Ezért is tartottak minden ideológiai átnevelésre irányuló politikai ambíciótól. Bár a '94-es kormányváltást hiba lenne csak ezzel magyarázni, az ilyen ideológiai averzióknak is bizonyosan volt szerepük abban, hogy a választópolgárok többsége – a liberális demokráciákban bevált módon – 1994-ben igen határozottan a kormányváltásra voksolt, ily módon tartva fenn és egyszerűsítve megújítva az új társadalmi-politikai rend legitimitását.

3. Ezért nincs szó valódi legitimitációs válságról; legfeljebb a kormányzatok legitimitációs deficitjéről beszélhetünk. A gyenge legitimitás problémájával azonban az új szocialista-liberális kormánykoalíciónak ugyanúgy szembe kell néznie, mint a korábbi konzervatív koalíciónak. Ennek egyik fő oka, hogy a kormányzat játéktere valójában igen szűk a gazdasági konszolidáció megteremtésében. A kormány és a parlament szuverenitását állandóan korlátozza a nemzetközi gazdasági és pénzügyi függés; a kormányzat tehetetlensége, teljesítménydeficitje a válságkezelésben pedig változatlanul egyben legitimitációs tehertétel is (vö. Przeworski 1993). A jóléti várakozások tartós meghiusulása súlyos politikai kiábrándulást okozhat a politikai közszereplőkben éppúgy, mint a választópolgárok legszélesebb köreiben. Az új társadalmi rend kialakulatlan játékszabályai csakúgy hozzájárulnak a törvényisztelet csökkenéséhez, mint ahogy az elszegvedett frusztrációk is a formális intézményeket megkerülő, informális alakok, a kiskapuk keresésének kedveznek.

A döntő kérdés az új demokratikus rend legitimitásának megszilárdulása szempontjából az, hogy az elhúzódó gazdasági és mélyülő szociális válság mennyire marad csupán a gazdasági átalakulás átmeneti jelensége, és mennyiben állandósul mint a függő perifériás fejlődés uralkodó sajátossága. Ha ez utóbbi perspektíva érvényesülne, akkor előbb-utóbb nálunk is könnyen a fejlődő országok némelyikére jellemző tartós legitimitációs válság alakulhat ki. Ha ugyanis a demokrácia tartósan és széles tömegek számára a gazdasági helyzet romlásával és szociális sülyedéssel kapcsolódik össze, az nemcsak a kormányzat támogatásának csökkenését és a legitimitációs kétélyek nyilvános felerősödését eredményezheti. Egy populista jellegű, a nemzet megmentésére hivatkozó politikai formáció, még ha legális úton jutna is hatalomra, a hatalom birtokában átformálhatná a demokratikus politikai rendszer közjogi alapjait is. Egyelőre nem fenyeget ilyen veszély, de nem hiányoznak ilyen elemek egyes ellenzéki pártok politikai programcsomagjából. Egyelőre az a csoda történik, hogy – jóllehet általános az elégedetlenség a kormányzatok teljesítményével – a rendszerváltás okozta szociális válság nem vezetett el semmiféle antidemokratikus, populista politika győzelméhez, de még különösebb nosztalgiát sem észlelhetünk ezzel kapcsolatban. A demokrati-

kus intézmények erősek, és várhatóan lassan magukhoz idomítják a politikai kultúrát is (vö. Tóka 1994; Simon 1993; Csepeli 1994). Ez persze nem megy minden erőfeszítés nélkül. A demokratikus rend tartóssága számos tényező függvénye; stabilitásához mindenesetre hozzájárulhat a legitimitás fontosságának megértése, és a legitimitációs gyengeség leküzdési módjainak keresése is.

JEGYZETEK

- ¹ A legitimitás válságának és a legális rend folytonosságának összefüggéséhez lásd Kis 1993, valamint Kulcsár replikáját.
- ² „Az egyes csoportok aszerint tekintenek egy politikai rendszert legitimnek vagy illegitimnek, hogy értékei mennyire feleltethetők meg a magukéinak...” – írja Seymour M. Lipset (1995: 80). Ezzel egész sor empirikus vizsgálat számára nyújtott operacionális, módszertani útmutatást, amelyek az értékek ilyen egyezésének vagy eltérésének konkrét mérésére irányultak demoszkópius vizsgálatok alapján. Vö. Klages–Kmieciak 1979; vagy magyar vonatkozásban Bruszt–Simon 1990.
- ³ „A legitimitás azt jelenti, jó érvek szólnak egy politikai rend azon igénye mellett, hogy helyesnek és igazságosnak ismerjék el; a legitim rend elismerést érdemel. *A legitimitás egy politikai rend elismerésre méltóságát jelenti*” (Habermas 1976:271).
- ⁴ „A jog az a médium, amelyen keresztül a kommunikatív hatalom átalakul adminisztratív hatalommá” (Habermas 1992:187).
- ⁵ A legitimitás és legitimitáció elmélettörténeti hátterének részletes feltárására, valamint a legitimitáció-elmélet mai irányzatainak ismertetésére a *Politikai legitimitás és legitimitációs válság* című könyvemben tettem kísérletet. (Megjelenés alatt.)
- ⁶ „Where power is acquired and exercised according to justifiable rule, and with evidence of consent, we call it rightful or legitimate” (Beetham 1991:3). További fejtegetésünk Beetham itt kifejtett koncepciójának összefoglalását adják.
- ⁷ Ezért is fogalmaz nyersen S. Huntington a demokratizálódás három hullámáról írott könyvében a következőképpen: „Legitimacy is a mushy concept that political analysts do well to avoid.” Ezután azonban mégiscsak oldalakon át foglalkozik az autoriter rendszerek delegitimálódásának különböző típusaival.
- ⁸ Az „erős” és a „gyenge” legitimitációs hipotézisnek ezt a különbségét különösen kiemeli Volker Heins (1990).
- ⁹ A legalitás fogalmát itt a szokásos értelemben, nem pedig a Max Weber-i, típusmeghatározó értelemben használjuk.
- ¹⁰ Különösen Gugliermo Ferrero (1944: passim) hangsúlyozta ezt a vonatkozást: szerinte a francia forradalom és nyomában a többi európai forradalom óriási, máig tartó politikai válságot okozott azzal, hogy a legalitás megtörésével égető problémává tette a legitimitás kérdését.
- ¹¹ „A jog eleve összekapcsolódik a kommunikatív hatalommal, amely létrehozza, teremti a legitim jogot. A jogalkotás és a kommunikatív úton történő hatalomképződés bensőséges összekapcsolódása (Verschwisterung) magyarázza meg, hogy miért kell a jogok rendszerének pozitív jogként is fellépnie, anélkül, hogy megkövetelné a folytonos hivatkozást a polgárok akaratformálását megelőző morális vagy természetjogi érvényességre” (Habermas 1992: 186.).
- ¹² „A kommunikatív megteremtett hatalom szűkös jószág, amelynek megszerzéséért ugyan szervezetek versengenek és amivel a tisztviselők gazdálkodnak is, de amit nem képesek maguk előteremteni...” (Habermas: 1992: 186.). Ez az

egyik oka annak, hogy a politikusok oly nagy mértékben rá vannak utalva a nyilvánosságot befolyásoló média képviselőire.

¹³ „A liberális demokrácia csak akkor érhet el egyetemes jelentőséget, nem beszélve végső érvényességéről, ha megvalósításának feltételei is egyetemessé tehetőek; de ehhez másfajta nemzetközi gazdasági rend lenne szükséges, mint az, amelyet a kapitalizmus produkált” (Beetham: 1991: 190).

¹⁴ Vö: „A legitimitás végül is nem bináris minőség, amely vagy megvan, vagy nincs meg, hanem inkrementális természetű, amely erősödhet és gyengülhet” (Rotschild 1977:49). Hasonlóképp érvel Merquior (1980:7): „A legitimitás vagy illegitimitás csak kivételesen vagy-vagy kérdés; a legitimációs minták kontinuus fokozatokat alkotnak”. D. Beetham is így érvel: „A legitimitás nem egyedi minőség, amelyet a hatalmi rendszer vagy birtokol, vagy sem, hanem különböző kritériumokon nyugszik, többféle dimenzió, amelyek eltérő szinteken működnek, s melyek mindegyike morális alapot nyújthat az engedelmességre vagy kooperációra az alávetettek számára” (Beetham 1991: 20.).

¹⁵ Leslie Holmes a következőképpen nevezi néven ezt a dilemmát: „... It is difficult to envisage a convincing counter-argument to the notion that all of the communist systems of Eastern Europe had by 1989 become, or were rapidly becoming, essentially illegitimate. But what the events of 1989 do not tell us is whether or not some or all of the European communist states ever enjoyed a degree of legitimacy; if so, how much; among which social groups they enjoyed a degree of legitimacy and among which they enjoyed little or none; and what led to the general, overt crisis of 1989” (Holmes 1993: 9).

¹⁶ Heller Ágnes a legitimitás fogalmát definiálva nyomatékosan kiemeli ezt a kettőséget: „Valamely társadalmi berendezkedés, Max Weber egy megfogalmazásával szólva, akkor rendelkezik legitimitással, ha a népesség legalább egy része irányadónak és kötelezőnek tartja, másik része viszont nem támadja egy hasonlóképp példaértékűnek felfogott alternatív társadalmi rend jegyében.” Ez azt is jelenti, hogy azoknak a számaránya, akik egy rendszert legitimálnak, mindaddig közömbös, ameddig a többiek tömege megmarad a pusztá elégedetlenségnél. Heller szerint ez volt az államszocialista rendszerek legitimációs alapképlete: az állampárt a lakosság átlagosan tíz százalékát magában foglalva alkotta mintegy a rendszer legitimációs talapzatát. A politikai szervezkedés monopóliuma azután gondoskodott arról, hogy a többiek tömegéből ne emelkedhessen ki egy szervezett ellenalternatíva. (Heller 1991: 205–207.).

¹⁷ A magyar legitimációtörténeti sajátosságokat elmélyülten és érdekesen tárgyalja Szabó Miklós (1989; 1995). Lásd még Fricz 1993.

¹⁸ Ezen a ponton Leslie Holmes érdekes polémiát folytat Heller Ágnessel, aki szerint a Szovjetunióban legitim volt a fennálló rend, ezzel szemben Kelet-Közép-Európában nem, mert itt létezett egy alternatív rend képzete. „It is not simply a matter of having an alternative vision of society, but, more specifically, a belief that there is a realistic possibility of attaining it” (Holmes 1993: 21. skk.). Ha a tömegek nem látják egy másik rend létrehozásának járható útját, akkor – feltéve, hogy a politikai főnökök és apparátusok legitimnek tartják – a rend valóban legitim. A változás reális útja azonban csak a szovjet peresztrojkaival táruult fel a széles tömegek előtt – és ezzel párhuzamosan bizonytalanodtak el a rendszer urai, és vesztették el maguk is a hitüket a rendszer legitimitásában.

¹⁹ A kialakodott forradalomnak ezt a konfliktusos folyamatát igen érdekesen és részletesen – bár nem minden egyoldalúság nélkül – taglalja Bruszt–Stark 1992.

²⁰ Főként olyan beidegződött eszmék és attitűdök okoztak nagy fejfájást a hatalom új birtokosainak, mint az alapvető társadalmi egyenlőség, a szociális biztonság, az antielitizmus, a szekularizáció; nálunk ezt tetézte a teljes ideológiai közöny a világmegváltás bármilyen új eszméjével szemben. Az ilyen értékek meggyökerezettségéről hazai értékvizsgálatok (lásd Bruszt–Simon 1990) éppúgy tanúsítottak, mint lengyel és csehszlovák szociológiai vizsgálatok (vö. Petrussek 1991).

- ²¹ Vö. Claus Offe (1990) fejtegetéseit a „politikai kapitalizmus” létrehozásának döntési terhééről.
- ²² A politikai elitértelmiség belső meghasonlottságához, a kiélezett ideológiai küzdelmekhez vö. Konrád–Szelényi 1992: 22–23; a médiaháború ideológiai háttéréhez lásd Ágh 1992.
- ²³ Mindezt részletesebben fejtem ki A legitimációs válság folytatódása című írásomban (Bayer 1994).

HIVATKOZÁSOK

- Ágh Attila: 1992. Kultúrharc és médiaháború. *Mozgó Világ*, 9, 51–61.
- Arató Endre 1992. Forradalom, restauráció és legitimáció. Az államszocializmusból való átmenet ideológiai problémái. *Politikatudományi Szemle*, 3, 5–45.
- Bayer József 1994. Fordul a világ. Budapest
- Beetham, David 1991. *The Legitimation of Power*. London: Macmillan
- Bruszt L.–Simon J. 1990 *A (le)csendes (ített) többség*. Budapest: TTI
- Bruszt, László–David Stark 1992. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. In: Ivo Banac (Ed.) *Eastern Europe in Revolution*. Ithaca/London
- Csepeli, György 1994. Children of the Paradise Lost. In: G. Csepeli et al. (Eds.) *From Subject to Citizen*. Budapest: Hungarian Center for Political Education, 246–260.
- Fehér, F.–Rigby, T. H. 1982. *Political Legitimation in Communist States*. New York: St. Martin's Press
- Ferrero, Gugliermo 1944. *Macht. Einleitung v. Paul Schmitt. Übers. v. Francois Bonday*. Bern: A. Francke A.G.. (Original: *Pouvoir*. New York, 1942.)
- Fritz Tamás 1993. Legitimációs történelmünk. *Magyar Nemzet*, okt. 19.
- Habermas, Jürgen 1976. Legitimationsprobleme im modernen Staat. In: *Zur Rekonstruktion des historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- 1992. *Faktizität und Geltung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Heins, Volker 1990. *Strategien der Legitimation. Das Legitimationsparadigma in der politischen Theorie*. Münster: Verlag Westphälisches Dampfboot
- Heller Ágnés 1991. Legitimitás. In: Fehér Ferenc–Heller Ágnes–Márkus György *Diktátúra a szükségletek felett*. Budapest: Cserépfalvi
- Hofer Tamás 1992. Harc a rendszerváltásért szimbolikus mezőben. *Politikatudományi Szemle*, 1, 29–52.
- Holmes, Leslie 1993. *The End of Communist Power. Anti-Corruption Campaigns and Legitimation Crisis*. Cambridge and Oxford: Polity Press-Blackwell Publishers
- Huntington, S. 1991. *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman and London: University of Oklahoma Press
- Kende Péter 1991. A szocialista államrend válsága Magyarországon. In: *A párizsi toronyból*. Budapest: Cserépfalvi
- Kis János 1992. Gondolatok a közeljövőről. *Magyar Hírlap*, dec. 24.
- 1993. Reform és forradalom. Három hipotézis a rendszerváltás természetéről. *Világosság*, 11.
- Klages, Helmut–Kmieciak, Peter (Hrsg.) 1979. *Wertwandel und gesellschaftlicher Wandel*. New York–Frankfurt/M.: Campus
- Konrád György–Szelényi Iván 1992. Értelmiség és dominancia a posztkommunista társadalmakban. *Politikatudományi Szemle*, 1.

- Kulcsár Kálmán: A rendszerváltozás és a legitimitáció. (Viták és zavarok.) In: *Két világ között. Rendszerváltás Magyarországon 1988-1990.*
- Lane, David 1976. *The Socialist Industrial State. Towards a Political Sociology of State Socialism.* Boston–Sidney: George Allen & Unwin.
- Lipset, Seymour Martin 1995. *Homo politicus.* Budapest: Osiris
- Luhmann, Niklas 1972. *Legitimation durch Verfahren.* Frankfurt am Main: Suhrkamp
- Márkus, Mária 1982. Overt and Covert Modes of Legitimacy in East European Societies. In: Fehér, F.–T. H. Rigby (Eds.) *Political Legitimation in Communist States.* New York: St. Martin's Press
- Merquior, J. G. 1980. *Rousseau and Weber: Two Studies in the Theory of Legitimacy.* London: Routledge and Kegan
- Meyer, Alfred G. 1988. Political Ideologies in the Soviet Union: Reflections on Past Attempts to Understand The Relationship between Ideas and Politics. In: Alex. Pravda; Stephen White (Eds.). *Ideology and Soviet Politics.* London: Macmillan Ltd.
- Offe, Claus 1990. Az egyidejűség dilemmája. *Társadalmi Szemle*, 7.
- Papp Zsolt 1989. Az év kérdése: a legitimitás. In: *Magyarország Politikai Évkönyve 1989.* Budapest
- Petrusek, Miroslav 1991. A posztkommunizmus mint szociológiai fogalom és probléma. In: *Politikai kultúra és állam Magyarországon és Csehszlovákiában.* Budapest: Agnelli Alapítvány, Twins Kiadó
- Przeworski, Adam 1993. A neoliberais téveszme. *Világosság*, 12. (The Neoliberal Bias. *Journal of Democracy*, July/1992.)
- Rotschild J. Denitch 1977. Political Legitimacy in contemporary Eurpe. In: Bogdan Denitch: *The Legitimation of Regimes.* London–Beverly Hills: Sage
- Simon János 1993. Democratization and the Culture of Mass Politics in Hungary 1985–1992. In: Gerd Meyer (Hrsg.) *Die politischen Kulturen Ostmitteleuropas im Umbruch.* Tübingen und Basel: Francke Verlag
- Szabó Máté 1994. Politische Symbole und Rituale der Vergangenheitsbewältigung am Beispiel der Wiederbeerdigung von Imre Nagy. In: *Ungarn auf dem Weg zur Demokratie.* Mainz: Europa Union Verlag, 70–83.
- Szabó Miklós 1989. A legitimitáció történeti alakváltozásai Magyarországon. In: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986.* Budapest: Medvetánc–Atlantisz
- 1995. Legitimitáció ma Magyarországon. In: *Múmiák öröksége. Politikai és történeti esszék.* Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó
- Tóka Gábor 1994. Who is Satisfied with Democracy? In: Bozóki. András (Ed.) *Democratic Legitimacy in Post-Communist Societies.* Budapest: T-Twins Publishing House – International Center at the Tübingen University, 242–266.
- Varga László 1991. Geschichte in der Gegenwart. Das Ende der kollektiven Verdrängung und der demokratische Umbruch in Ungarn. In: Rainer Deppe-Helmut Dubiel–Ulrich Rödel: *Demokratischer Umbruch in Osteuropa.*, Frankfurt am Main: Suhrkamp, 167–181.

